

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2024. № 8.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.8.53>

УДК 330.31:330.011

Ю. В. Ліпський,

к. е. н., директор, ТОВ «Мінераліс Україна»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-8483-5833>

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЙ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ ТА ЙОГО ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Y. Lipskyi,

PhD in Economics, Director, Mineralis Ukraine LLC

THE GENESIS OF THE CONCEPTS OF SOCIAL REPRODUCTION AND ITS ECONOMIC RELATIONS

Доведено, що взаємодія людського суспільства й природи здійснюється у процесі суспільного відтворення. Незалежно від суспільної форми процес виробництва має бути безперервним, тому що суспільство, щоб споживати, повинно постійно виробляти. Звідси виробництво не як окремий акт, а як безперервне повторення процесу виступає процесом відтворення.

Встановлено, що при розширеному відтворенні засобів виробництва повинно вироблятися більше, ніж необхідно для відшкодування постійного капіталу, для виробництва засобів виробництва і для виробництва предметів споживання. Далі впливає, що національний дохід або ж новостворена вартість у вигляді змінного капіталу й доданої вартості у двох частинах (виробництво засобів виробництва

і предметів споживання) має перевищувати вартість усієї продукції при виробництві предметів споживання.

З розвитком науки відбувалося накопичення методів дослідження й підходів до формування апарату суспільного відтворення, за допомогою яких стало можливим поглиблене вивчення економічної сутності явища. Так, на першому етапі (фізіократичному) набули розвитку наукові засади про відтворення як економічне явище, що відповідало періоду нагромадження знань, зародженню джерел і передумов відтворювального процесу. Однак уже на цьому етапі дослідження були виділені послідовні етапи відтворювального процесу, започатковано спробу розглянути відтворення у простому вигляді на прикладі сукупного річного продукту, отриманого в землеробстві.

Класичний етап розгляду відтворення характеризується виділенням основних закономірностей і взаємозв'язків розвитку даного процесу. На цьому етапі аналізуються структура і функції відтворення, а також процеси нагромадження капіталу, тобто розгляд відтворення у розширеному вигляді. Саме відтворення являє собою взаємозв'язок виробництва, обміну і споживання.

Важливою методологічною проблемою, виділеною у неокласичний період, є проблема функціонування відтворення у ринкових умовах, тобто досягнення ринкової рівноваги. На цьому етапі дослідження відтворення пріоритет належить сфері обміну, тобто ринку, як головній з'єднувальній ланці, що урівноважує сферу виробництва і сферу споживання.

Кейнсіанський етап дослідження відтворення ставить проблему державного втручання у процеси розширеного відтворення: споживання і заощадження для забезпечення збалансованої економіки.

The genesis of the concepts of social reproduction and its economic relations.

It has been proven that the interaction of human society and nature is carried out in the process of social reproduction. Regardless of the social form, the production process must be continuous, because society must constantly produce in order to consume.

Hence, production is not a separate act, but as a continuous repetition of the process acts as a process of reproduction. It is established that with the extended reproduction of the means of production, more should be produced than is necessary for the compensation of permanent capital, for the production of means of production and for the production of consumer goods.

It follows that the national income or newly created value in the form of variable capital and added value in two parts (production of means of production and consumer goods) must exceed the value of all products in the production of consumer goods. With the development of science, there was an accumulation of research methods and approaches to the formation of the apparatus of social reproduction, with the help of which an in-depth study of the economic essence of the phenomenon became possible. Thus, at the first stage (physiocratic), the scientific principles of reproduction as an economic phenomenon were developed, which corresponded to the period of accumulation of knowledge, the birth of sources and prerequisites of the reproductive process.

However, already at this stage of the research, successive stages of the reproduction process were highlighted, and an attempt was made to consider reproduction in a simple form using the example of the total annual product obtained in agriculture. The classic stage of consideration of reproduction is characterized by the selection of the main regularities and interrelationships of the development of this process. At this stage, the structure and functions of reproduction, as well as the processes of capital accumulation, are analyzed, that is, the consideration of reproduction in an expanded form.

Reproduction itself is a relationship of production, exchange and consumption. An important methodological problem identified in the neoclassical period is the problem of the functioning of reproduction in market conditions, that is, the achievement of market equilibrium. At this stage of reproduction research, the priority belongs to the sphere of exchange, that is, the market, as the main connecting link that balances the sphere of production and the sphere of consumption.

The Keynesian stage of research on reproduction poses the problem of state intervention in the processes of extended reproduction: consumption and savings to ensure a balanced economy.

Ключові слова: відтворення, державне втручання, ринок, регулювання, новостворена вартість.

Keywords: reproduction, state intervention, market, regulation, newly created value.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Взаємодія людського суспільства й природи здійснюється у процесі суспільного відтворення. Незалежно від суспільної форми процес виробництва має бути безперервним, тому що суспільство, щоб споживати, повинно постійно виробляти. Звідси виробництво не як окремий акт, а як безперервне повторення процесу виступає процесом відтворення.

Виробництво – це вихідний пункт створення матеріальних і нематеріальних благ, які завершують свій рух у споживанні. Однак споживання є безпосередньою метою виробництва лише при веденні натурального господарства. У системі ринкових відносин безпосередньою метою є одержання прибутку. Можна вважати, що виробництво здійснюється заради виробництва, однак кінцева продукція і мета виробництва можуть не збігатись, як це відбувається у ринкових умовах. Якщо виробництво розглядати як безперервно відновлюваний процес, який включає у себе розподіл, обмін і споживання вироблених благ, то у даному випадку говоримо про процес відтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі відтворення факторів виробництва присвячені праці відомих економістів, зокрема класиків економічної науки: Дж. Кейнса, Ф. Кене, Дж. Б. Кларка, А. Сміта, К. Маркса, М. Фрідмена, А. Маршалла, Дж. С. Мілля, У. Петті, Д. Рікардо, Ж. Б. Сея, Д. Хікса,

Й. Шумпетера та ін., які заклали основи категорій вартості, додаткового продукту, відтворення.

Наукові праці вищезазначених науковців становлять фундаментальну основу дослідження, однак у даній області відсутній цілісний метод до обґрунтування підходів до відтворення елементів МТБ в аспекті впливу на кінцеві результати підприємств.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На основі узагальнення запропоновані заходи по удосконаленню теоретичних підходів до відтворення економічних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. За багато років економічна теорія значно просунулася вперед у дослідженнях проблем суспільного відтворення. Джерела економічних поглядів про теорію відтворення виявлено ще в міркуваннях учених і філософів стародавнього світу.

Наприклад, Ксенофонт намагався сформулювати передумови теорії обміну на основі поділу праці: «...у великих містах завдяки тому, що в кожному предметі потребу відчувають багато, кожному майстрові досить для забезпечення себе їжею й одного ремесла. А часто вистачить навіть частини цього ремесла; так, один майстер шиє чоловіче взуття, а інший – жіноче...» [1, с.187–188]. Тому що, саме поділ праці, як вважав Ксенофонт, є основою обміну й водночас головною передумовою для його розвитку.

Давньогрецький філософ і мислитель Аристотель у трактаті «Політика» виділив два вміння: господарювати й наживати статок. У цих двох життєвих ситуаціях головним засобом також є обмін, мета якого – задоволення особистих потреб: «...господарювання, тобто натуральний виробничий процес, а саме виробництво для задоволення природних потреб.... і обмін, однак лише в рамках, необхідних для задоволення особистих потреб. Межі цієї діяльності також природні, це розумне особисте споживання» [2, с.395]. Розмірковуючи про процес обміну, він стверджував, що в його основі обов'язково має бути якийсь-небудь еквівалент (субстанція) або нагромадження грошей (багатства): «усе, що бере участь в обміні, повинно бути якимось чином порівняльним. Усе повинно

вимірюватися чимось одним» [2, с. 398]. Отже, Аристотель спробував виділити й охарактеризувати дві складові відтворення: обмін і споживання, метою яких є задоволення поточних потреб, які розглядаються як природні обмеження цих явищ.

Основоположник політичної економії, як науки, Вільям Петті у відомому «Трактаті про податки і збори» оперує набором економічних категорій і термінів, які нині використовують економісти [3]. Величину вартості товару він вимірював землею і працею. На відміну від меркантилістів, які вивчали торгівлю та обіг грошового капіталу з позицій торгівлі, він досліджував процеси виробництва, обігу промислового капіталу, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. Одне з основних його положень полягає у тому, що обмін товарів регулюється витратами праці на їх виробництво. Водночас В. Петті у загальних рисах окреслив коло проблем теорії відтворення.

Важливим етапом у розвитку теорії відтворення капіталу в сільському господарстві, як одного з розділів теорії суспільного відтворення, стала «Економічна таблиця» Франсуа Кене, опублікована у 1758 р., яку не зрозуміли сучасники і відкинули, про те, Маркс через сто років повернув її із небуття. Як зазначає М. Блауг, Кене поклав початок розгляду капіталу, який складається із кількох груп «авансів» (advances) (основний капітал у формі «первісних авансів»; основний капітал у формі «землеробських авансів»; оборотний капітал), і графічно відобразив залежності в економічній системі через три взаємодіючі сектори, що стало поняттям замкнутого «стаціонарного стану» як кругового потоку, який повторюється у кожний проміжок часу [4].

Фізіократ Ф. Кене у своїх дослідженнях розглядав насамперед сферу виробництва, яку він розглядав «не як одноразовий акт, а як постійно відновлюваний процес» [5]. Дослідник намагався виявити взаємозв'язок між окремими виробничими процесами на макрорівні, які розглядав у безперервній послідовності. У його міркуваннях йдеться про джерела процесу відтворення, створена ним «Економічна таблиця» відображає грошові й натуральні співвідношення у виробництві, розподілі, обміні та споживанні на прикладі

результатів землеробства [5, с. 363-364]. Отже, Кене вперше спробував виділити послідовні етапи відтворення й здійснив макроекономічний аналіз сукупного суспільного продукту протягом року: кругового потоку доходів і продуктів.

Учасниками кругообігу всього річного продукту за допомогою суспільного відтворення виступають три класи суспільства: продуктивний клас – це фермери й селяни, безплідний клас – ремісники, власники землі в особі правителя й церква. Очевидно, що селяни й фермери є головними виробниками суспільного продукту, який вони самі не споживають, а передають його у вигляді земельної ренти власникам землі: правителю й церкві. Правитель і церква, які самі нічого не виробляють, а є лише допоміжним класом, ... виконує у суспільстві обслуговуючу роль. Вони не беруть участі у створенні річного суспільного продукту, але в ході реалізації продукту як продуктивного, так і безплідного класу, правитель і церква виконують роль основних координаторів. Ремісники, тобто безплідний клас, займаються виробництвом промислових товарів у пропорціях, що дорівнюють власному споживанню. Отже, дохід у промисловості відповідає витратам. Створений у сільському господарстві річний суспільний продукт створений циркулює між трьома класами. Цей обіг річного продукту забезпечує відшкодування використаних засобів у сільському господарстві та промисловості, а також реалізує економічні зв'язки між згаданими класами.

Відтворення, описане Ф. Кене, можна охарактеризувати, як просте, тому що весь отриманий дохід направляється лише на споживання без нагромадження і участі зовнішнього ринку, передбачає незмінність цін протягом року, а також гарантії землевласників власності (короля й церкви).

Фізіократ Ф. Кене одним із перших розглянув економіку країни як взаємозалежний організм, в якому суспільне відтворення має жорсткі пропорції.

Методологічно значимими для дослідження є погляди представника класичної школи буржуазної політичної економії Адама Сміта. У праці «Дослідження про природу й причини багатства народів» він спробував розглянути суспільне відтворення не лише в простому, а й у розширеному вигляді на основі базових позицій процесів обміну та поділу праці. А. Сміт стверджував:

«Праця була першою ціною, первісним платіжним засобом, яким було заплачено за всі речі» [6, с.145]. Ці два процеси, на його думку, обмін і поділ праці, безумовно, взаємозалежні. «Упевненість у можливості обміняти весь той надлишок продукту своєї праці, який перевищує його власне споживання, на ту частину продукту інших людей, у якій існує у нього потреба, спонукує людину до присвячення себе певному спеціальному заняттю й розвитку своїх природних здібностей до досконалості....» [6, с. 465]. Отже, обмін і поділ праці не лише взаємозалежні, але і взаємовигідні процеси, оскільки людину не цікавить, яка кількість праці була витрачена на товар, що купується ним, його цікавить, яку кількість праці він може заощадити через процес обміну. На думку Сміта, саме через поділ праці відбувається взаємодія людей у створенні національного продукту.

Суб'єктами, що беруть участь у створенні річного національного продукту, є клас власників – це власники капіталу й землі, непродуктивний клас, тобто «правитель зі своїми судовими чиновниками й офіцерами... священики, юристи, лікарі, письменники, актори, паяци, музиканти, оперні співаки, танцівники та ін.» [6, с. 469]. Їхня праця обмінюється на дохід і не приносить прибутки, тобто є непродуктивною працею. Клас робітників (продуктивний клас) має продуктивну працю, тому що вона обмінюється на обіговий капітал і приносить прибутку капіталісту: «продуктивна праця, яка збільшує вартість матеріалів, які він переробляє, а також закріплюється й реалізується у якому-небудь окремому предметі або товарі, який можна продати...» [6, с. 466-467].

Як обіговий капітал А. Сміт розглядав капітал, що змінює свою форму, та повертається до свого власника в новому вигляді. Отже, взаємодія капіталу та продуктивної праці буде формувати на рівні економіки країни річний продукт праці й землі, або чистий дохід суспільства. Цей чистий дохід суспільства можна представити у грошовій формі доходів трьох класів суспільства: прибутку, ренти й заробітної плати, які, на думку Сміта, становлять фонд споживання власників (прибуток і рента) та фонд споживання робітників (заробітна плата). Фонди споживання власників і робітників за допомогою сплати податків формують фонд

споживання непродуктивного класу. Якщо ж прибуток і рента використовуються власниками як заощадження і утворюють фонд заощадження, спрямовуючись до фонду нагромадження, то вищевикладена послідовність руху доходів А. Сміта являє собою розширене відтворення, а процес без заощадження доходу й нагромадження капіталу є простим відтворенням.

Отже, річний продукт у Сміта має грошовий вимір і становить щорічний приріст суспільного багатства: «велике коло обігу у всіх відносинах відмінне від товарів, що обертаються за його допомогою. Дохід суспільства цілком вкладено у цих товарах, а не в колі, яке їх поширює» [6, с. 468], тобто національний дохід. Тому, чистий дохід суспільства може бути представлений у вигляді конкретних товарів тривалого або нетривалого користування, тобто мати предметну форму. У цьому разі такі товари будуть формувати фонд споживання нації й становити суспільний запас. Тоді це вже буде круговий рух потоку продуктів: «якщо мінова вартість річного виробництва ... перевищує мінову вартість річного споживання, то капітал країни повинен щорічно зростати у розмірах цього перевищення. У такому випадку суспільство живе за рахунок своїх доходів, а те, що ним щорічно зберігається, природно приєднується до його капіталу, і спрямовується на збільшення його річного виробництва» [6, с. 473].

Отже, А. Сміт навів схему простого й розширеного відтворення й показав основних учасників цих процесів у вигляді трьох класів суспільства і, відповідно, їхніх доходів, що утворюють фонд споживання та фонд нагромадження, який свідчить про розширене відтворення. Основою цих процесів є суспільний поділ праці й обмін, що ґрунтується на особистих інтересах класів суспільства.

Погляди Ж. Б. Сея на теорію суспільного відтворення також є значимими для дисертаційного дослідження. Він, розглядаючи процес функціонування економіки, приділяв увагу обміну продуктів на продукти, тому наполягав, що кожний продавець водночас стає і покупцем: «Кожний продукт з того моменту, коли він вироблений, створює збут інших продуктів... Якщо товари не продаються або продаються зі збитком, то вони перевищують потребу в них ...» [7, с. 6]. Таким чином, розглядаючи процеси виробництва й обміну, Сей пов'язує

їх зі споживанням і потребами, які визначають масштаби обміну, що є процесом простого відтворення.

Вагоме значення при розгляді концепцій суспільного відтворення мають погляди Т. Р. Мальтуса. Він зазначав, що: «єдиним продуктивним споживанням у повному змісті цього слова є лише споживання або руйнування багатства капіталістом з метою відтворення... Робітник... продуктивний споживач для особи, що використовує його, і для держави, але не для себе самого» [8, с.36]. На його переконання, «відбувається перетворення доходу в капітал, тобто накопичене багатство, яке споживається з метою одержання прибутку» [8, с.37]. Це негативно позначається на сукупному попиті, а нестача попиту в суспільстві – на виробництві товарів, що у свою чергу є обмеженням для збільшення капіталу а, отже – відтворення.

Отже, Т.Р. Мальтус намагався узгодити й виявити закономірність між пропорціями відтворення населення, яке у свою чергу ділиться на продуктивне й непродуктивне, і споживанням створеного національного продукту, оскільки в наслідок порушення цієї пропорції можливе надвиробництво й недоспоживання національного продукту, а це може призвести до криз і збою в процесі відтворення.

Класик Д. Рікардо також досліджував питання відтворення. Він вивчав цю проблему з позиції збільшення капіталу й доходів суспільних класів, капіталізації заощаджень, тобто досліджував взаємодію таких складових процесу відтворення, як виробництво, розподіл, споживання, заощадження. Головною проблемою свого дослідження у межах концепції суспільного відтворення Рікардо вважав проблему розподілу доходів суспільства у вигляді прибутку, ренти, відсотка й заробітної плати. Як і А. Сміт, він вважав, що вартість товарів (а це втілена у товарі праця) поділяється на доходи, що складаються із заробітної плати, податків, ренти й відсотків, які виплачуються із прибутку капіталіста. Відповідно одержувачами цих доходів є робітники, держава, землевласники, банкіри. Тому й вартість усього суспільного продукту він прирівнював до суми доходів, які по-різному розподіляються між класами (продуктивним і непродуктивним).

Д. Рікардо вважав, що споживання поділяється на продуктивне і непродуктивне: «Якби ціна праці піднялася до такої висоти, що, незважаючи на збільшення капіталу, не можна було б застосувати більше праці, то я сказав би, що таке збільшення капіталу буде спожито непродуктивно, ... усі продукти країни споживаються; але найбільша відмінність, яку тільки можна собі уявити, полягає у тому, чи споживаються вони тими, хто відтворює нову вартість, або ж тими, хто її не відтворює» [9].

Таким чином, продуктивно можуть споживати лише власники капіталу й робітники, споживання усіх інших буде непродуктивним, але саме воно стимулює до здійснення процесів розподілу, обміну, росту споживання та заощадження. Якщо прибуток буде високим, це приведе до збільшення нагромадження, а, отже, більших приватних інвестицій, розширення виробничої бази.

На думку Д. Рікардо, активне споживання не зменшує попит, а сприяє утворенню й нагромадженню капіталу, що зумовлює процес заощадження: «...якщо ми говоримо, що дохід зберігається й приєднується до капіталу, то ми розуміємо під цим, що та частина доходу, про яку йдеться, що вона перетворилася у капітал, споживається продуктивними, а не непродуктивними робітниками. Немає більшої помилки, як припускати, що капітал може бути збільшений за рахунок зменшення споживання» [9, с. 39]. Д. Рікардо підтримував закон Сея і сформулював наступне: «...виробництво саме створює собі ринок...» [9, с. 40]. Отже, Рікардо намагався розглядати процес відтворення у розширеному вигляді через процеси нагромадження, заощадження й росту капіталу, а також окремо вивчав закономірності розподілу доходів у суспільстві.

У процесі дослідження теорії відтворення варто розглянути погляди Симона де Сімонді, який у такий спосіб охарактеризував процес суспільного відтворення: «багаті, що споживають продукти чужої праці, одержують їх за допомогою акту обміну. Отже, їх запасний фонд повинен, відповідно, швидко висохнути... Але в сучасному суспільному устрої багатство одержало силу відтворюватися за допомогою чужої праці ... Багатство, подібно праці й за

допомогою праці, щороку приносить результат, який можна загубити протягом року, не роблячи бідніше власника багатства. Цей результат є дохід, що виникає із капіталу...» [10, с.125].

Отже, С. Сісмонді описав річний цикл поновлення суспільного продукту, результату «чужої праці» у ході послідовних процесів обміну та споживання, що і є процесом простого відтворення. На його думку, обмін – це основний етап відтворення, це акт «перетворення грошей у капітал за законом обміну». Сісмонді міркував, що суспільство не може витратити більше ніж вироблений ним річний продукт, тому що тоді капітал повинен буде витрачатися на споживання, а не на нагромадження. Як наслідок цього суспільство буде ставати біднішим і не зможе купувати вироблені товари, тому процес відтворення припиниться.

Таким чином, процеси формування доходів суспільства, обмін і споживання є передумовами простого відтворення. При розширеному відтворенні, на думку Сісмонді, присутній акт нагромадження капіталу, а саме розширене відтворення є циклом «періодичного повторення простого відтворення, зміненого й перетвореного в спіраль: дохід – капітал» [10, с.126]

При розширеному відтворенні до процесу простого відтворення додається процес нагромадження капіталу, тому «...щоб нагромаджувати, необхідно частину доданого продукту перетворювати у капітал». На думку Маркса, у капітал можна перетворювати засоби виробництва та підтримки життєдіяльності робітника, тобто все те, що можливо використовувати в процесі праці і що буде становити додану вартість доданого продукту: «додана вартість лише тому може бути перетворена в капітал, тому що доданий продукт, частиною якого вона є, уже містить у собі речовинні складові частини нового капіталу» [11, с.163]. Потім усі ці елементи починають спочатку взаємодіяти між собою, у процесі вже налагодженого механізму простого відтворення, а потім починає діяти механізм нагромадження капіталу, що і є відтворенням у розширеному масштабі.

Очевидно, що при розширеному відтворенні засобів виробництва повинно вироблятися більше, ніж необхідно для відшкодування постійного капіталу, для виробництва засобів виробництва і для виробництва предметів споживання. Далі

впливає, що національний дохід або ж новостворена вартість у вигляді змінного капіталу й доданої вартості у двох частинах (виробництво засобів виробництва і предметів споживання) має перевищувати вартість усієї продукції при виробництві предметів споживання.

Водночас Ш. Хошімура на основі аналізу системи кількісних моделей довів неспроможність цих закидів. Автор зазначає, що в основі закономірного генезису вартості, який проявляється в її неминучому перетворенні на ціну виробництва, по мірі подальшого розвитку продуктивних сил та концентрації виробництва і капіталу – в монопольну ціну, лежить єдиний економічний закон – закон вартості, що є регулятором капіталістичного виробництва на всіх стадіях його розвитку, кожній із яких властива адекватна форма прояву [12].

Зазначимо, що Ш. Хошімура характеризує відтворення засобів виробництва як процес перенесення їх вартості на товар і нагромадження перенесеної вартості у грошовій формі, подальше відновлення засобів виробництва в їх натуральній формі, а під окупністю капіталовкладень розуміє отриманий за мінімально короткий період прибуток, що дорівнює за величиною вкладеним у виробництво коштам. Такий підхід дає підстави зробити висновок про те, що раціональний перерозподіл грошових потоків між фондами відшкодування витрат може принести бажані результати.

У межах неокласичної концепції розглянемо економічні погляди на процес суспільного відтворення Л. Вальраса, Й. Шумпетера, А. Маршалла, Дж. Б. Кларка.

Представник маржиналізму в економічній теорії є Л. Вальрас, висунув концепцію «загальної рівноваги», де загальна пропозиція кінцевих продуктів у грошовому вимірі має дорівнювати загальному попиту на них, вираженому як сума доходів, принесена власникам усіх факторів виробництва. При цьому рівновага може бути не тільки за рівності попиту та пропозиції, але й за наявності добробуту всіх учасників ринкових відносин. Рівновага за Вальрасом: «...стан, при якому ефективний попит та пропозиція продуктивних послуг рівні, існує постійна, стійка ціна на ринку продуктів і, нарешті, продажна ціна продуктів

дорівнює витратам, вираженим у продуктивних послугах. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, третя – до рівноваги виробництва» [13, с.18]. Із даної моделі видно, що у Вальранса економічними суб'єктами є: власники продуктивних послуг, тобто землі, капіталу, праці; підприємці.

Залежно від ситуації дані суб'єкти можуть виступати як продавцями, так і покупцями. Отже, ціни на продукти й на фактори виробництва визначаються одночасно через взаємозв'язок усіх ринків (продавців і покупців). Звідси випливає, що в цій моделі виробництво і споживання пов'язані через ринок споживчих товарів і ринок продуктивних послуг. Отже, Вальрас досліджував особливості протікання і взаємозв'язок таких фаз відтворення, як виробництво, обмін і споживання в умовах ринку і ринкових відносин, завдяки чому й і відновлюється загальна рівновага.

У концепції відтворення Й. Шумпетера розглядаються вплив незадоволених потреб на виробництво і споживання, а також взаємозв'язки між ними в умовах не лише статички, але й динамічних змін, тобто економічному розвитку системи (усієї економіки). Він визначав процес відтворення, як «...здійснення нових комбінацій, які охоплюють п'ять основних елементів: створення нового блага, впровадження нового методу виробництва, освоєння нового ринку збуту, одержання нового джерела сировини, здійснення реорганізації», тобто це комбінація наявних речей і сил [14, с.61].

На його думку, саме пристосування системи в межах її кругообігу, тобто простого відтворення, є ніщо інше, як статика. Процес розвитку системи, який порушує статику й перетворює всю її структуру через появу нових продуктів, нових виробництв, освоєння нових ринків і нової сировини, є динаміка, тобто розширене відтворення. Й. Шумпетер вважав, що економічний ріст, який є результатом суспільного відтворення, зумовлюють: по-перше, існування незадоволених потреб суспільства, по-друге, підприємці. Так, підприємцем він вважає того хто: «...у рамках звичайного кругообігу... пливе за течією; якщо ж він захоче щось змінити, то йому доведеться пливати проти течії. Що було колись опорою, тепер стає перешкодою, колись відома величина – невідомою. Там, де

закінчується одного разу заведений порядок, багато зупиняються, інші ж діють зовсім по-різному» [15, с.51].

Однак незадоволені потреби найбільше тиснуть на процес виробництва: «... і чим більше виробляється благ певного типу, тим сильніше зростає тиск непродуктивних благ, а тому тим менший приріст вартості, що досягається за рахунок продовження виробництва ...» [15, с.52]. Отже, Й. Шумпетер підкреслював, що виробництво і споживання повинні постійно переходити від стану рівноваги до нового стану завдяки діям новаторів, тобто підприємців і постійного існування незадоволених потреб суспільства. Таким чином, процес відтворення, за Шумпатером – це фази виробництва, розподілу, обміну і споживання, що перебувають у постійному економічному розвитку в результаті дії підприємців і виявлених незадоволених потреб суспільства.

Очевидно, що взаємодія таких процесів, як виробництво, обмін, споживання, виражені через взаємодію попиту, пропозиції й ціни, являють собою процес відтворення у ринкових умовах.

Із урахуванням тимчасових періодів Маршалл пропонує розглядати миттєву, короткострокову й тривалу рівновагу межах процесу відтворення. При настанні миттєвої рівноваги пропозиція незмінна, тому в цьому випадку різке підвищення попиту не може бути задоволене, внаслідок чого різко зростає ціна.

Короткострокова рівновага дозволяє збільшити пропозицію для задоволення збільшеного попиту на тих самих потужностях. У тривалому періоді можуть змінюватися методи виробництва й виробничі потужності, хоча ресурси постійні, отже, пропозиція пристосовується до зміни попиту і рівноважна ціна встановлюється менша, ніж в інших двох періодах: «.. новий винахід, новий вид застосування машин, відкриття нових і більш дешевих джерел пропозиції, скасування податку або введення заохочувальної субсидії спроможні зумовити значне розширення виробництва й падіння ціни» [16, с.49]. Отже, процес відтворення залежить від тривалості тимчасових періодів і взаємодії ринкових елементів: попиту, пропозиції, ціни й конкуренції.

Представник маржиналізму в межах неокласичної теорії Джон Бейтс Кларк, у ході дослідження теорії відтворення особливу увагу приділяв процесу розподілу. Процес розподілу суспільного доходу, на його думку залежить від внеску кожного фактора виробництва: «розподіл ділить сукупний продукт на складові частини ... Валовий дохід суспільства розділяється на заробітну плату, відсоток і прибуток ... Кожному факторові – певна частка в продукті й кожному – відповідна винагорода – це природний закон розподілу» [17, с.22]. Кларк поділяв процес розподілу на індивідуальне й функціональне: «... індивідуальний розподіл вирішує питання про розміри доходу приватних осіб і зумовлює невдоволення. Функціональний розподіл, як ми його називаємо, визначає розміри доходів того або іншого джерела ... Функціональний розподіл ділить індивідуальні доходи на частини, не відповідні їх походженню у вигляді заробітної плати, відсотка й прибутку ..., тому що ця індивідуальна людина може одержувати дещо з кожного із цих джерел ...» [17, с.24].

Кларк вважав, що виробництво, обмін і розподіл повинні розглядати тільки в тісному взаємозв'язку, що являє собою процес відтворення: «... розподіл є частиною суспільного виробництва і включає обмін, який є феноменом виробництва. Отже, виробництво є процесом, що охоплює собою і обмін, і розподіл» [17, с.26].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Д. Кларк розглядав процес суспільного відтворення в умовах ринкової економіки як нерозривне ціле «виробництво, обмін і споживання можна визначити, хоча вони невіддільні одне від одного», особливо наголошуючи на значимості процесу розподілу [17, с.30].

Економічні погляди Д. Кейнса на проблему суспільного відтворення пов'язані з активним і послідовним втручанням держави в економічні процеси, наприклад, такі як виробництво, розподіл, заощадження. Це необхідно, насамперед, для запобігання диспропорції між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання. Так, основними причинами необхідності державного регулювання Кейнс, вважав несправедливий та довільний розподіл

доходів і багатства суспільства, а також відсутність повної зайнятості, а це спричиняє низьку схильність до споживання.

У результаті рівень споживання стримує й ріст капіталу (заощадження), що не кращим чином позначається на суспільному відтворенні. Величина заощаджень, на думку Кейнса, визначається розмірами інвестицій, збільшенню яких сприяє низька норма відсотка. Втручання держави необхідне для того, щоб знижувати норму відсотка до такого рівня, при якому буде забезпечена повна зайнятість, а, отже, і повне використання факторів виробництва, які активізують процес споживання, в результаті чого буде збільшуватися й попит на товари.

Це зумовить ріст доходу і нагромадження багатства, тобто заощадження капіталу, який буде витрачатися на розширення суспільного виробництва спочатку в галузях із виробництва капітальних благ, а потім пошириться й на галузі, що виробляють предмети споживання. У результаті відбудеться збільшення сукупного попиту, яке буде дорівнювати збільшенню суми інвестицій, помножених на мультиплікатор, чисельне значення якого визначається схильністю до споживання. Отже, буде забезпечуватися безперервний процес суспільного відтворення.

Послідовники Д. Кейнса, а це неокейнсіанці Р. Харрод, Е. Домар, Є. Хансен, акцентували увагу на питаннях розширеного відтворення з позиції розв'язування проблеми економічного росту, тобто забезпечення стійких темпів розвитку економіки й економічної рівноваги при активному втручанні держави через фінансову політику [18].

Протилежні позиції порівняно з кейнсіанством і неокейнсіанством щодо питань забезпечення динамічної рівноваги в системі суспільного відтворення на макрорівні й ролі держави в цьому процесі відстоював монетаристський напрямок в економічній теорії, найбільшою мірою обґрунтований в праці М. Фрідмена «Роль монетарної політики». Методологічна основа даного напрямку – капіталізм – є економічною системою, що забезпечує динамічну рівновагу. Її порушення є наслідком втручання держави в нормальний природний процес. При цьому гроші

виступають як регулятор виробництва в умовах циклічних змін у відтворювальному процесі.

Представник неокласичного синтезу П. Самуельсон розглядав суспільне відтворення в умовах змішаної економіки. У його розумінні відтворення – це «...використання людьми рідкісних або обмежених продуктивних ресурсів ... для виробництва різних товарів ... і розподілі їх між членами суспільства з метою споживання ...» [19, с.278].

На думку цього дослідника, в умовах змішаної економіки саме конкуренція регулює у суспільстві пропорції виробництва й розподілу.

Зазначимо, що П. Самуельсон, як і Дж. Б. Кларк, особливу увагу приділяв процесу розподілу доходів власників факторів виробництва у вигляді: прибутку, ренти, відсотка й заробітної плати. Дані види доходу визначаються й залежать від внеску кожного фактора виробництва у створенні суспільного продукту на основі глибокого поділу праці.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, з розвитком науки відбувалося накопичення методів дослідження й підходів до формування апарату суспільного відтворення, за допомогою яких стало можливим поглиблене вивчення економічної сутності явища. Так, на першому етапі (фізіократичному) набули розвитку наукові засади про відтворення як економічне явище, що відповідало періоду нагромадження знань, зародженню джерел і передумов відтворювального процесу. Однак уже на цьому етапі дослідження були виділені послідовні етапи відтворювального процесу, започатковано спробу розглянути відтворення у простому вигляді на прикладі сукупного річного продукту, отриманого в землеробстві.

Класичний етап розгляду відтворення характеризується виділенням основних закономірностей і взаємозв'язків розвитку даного процесу. На цьому етапі аналізуються структура і функції відтворення, а також процеси нагромадження капіталу, тобто розгляд відтворення у розширеному вигляді. Саме відтворення являє собою взаємозв'язок виробництва, обміну і споживання.

Важливою методологічною проблемою, виділеною у неокласичний період, є проблема функціонування відтворення у ринкових умовах, тобто досягнення ринкової рівноваги. На цьому етапі дослідження відтворення пріоритет належить сфері обміну, тобто ринку, як головній з'єднувальній ланці, що урівноважує сферу виробництва і сферу споживання.

Кейнсіанський етап дослідження відтворення ставить проблему державного втручання у процеси розширеного відтворення: споживання і заощадження для забезпечення збалансованої економіки.

Література

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. / В. М. Геєць та ін. ; за ред. В. М. Гейця. Київ. : Ін-т екон. прогнозування, Фенікс, 2003. 1008 с.
2. Жулавський А. Ю., Кобушко Я. В. Фактори відтворення інвестиційного потенціалу регіону. Економічний простір. 2011. № 45. С. 64-74.
3. Нерсисян Г. А. Постнеокласичні теорії суспільного відтворення: криза економічної думки крізь призму механізмів і модусів перетворених форм. Вісн. НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. Вип. 2. С. 96-102.
4. Кудінова А. В. Суспільне відтворення: основні теорії та моделі. Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014. Вип. 33. С. 15-25.
5. The Cambridge Economic History of Modern Europe 1870 to the Present. Edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke. Cambridge University Press, 2010. 488 p.
6. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй/ А. Сміт ; пер. з англ. О. Васильєва [та ін.] ; наук. ред. Є. Литвин. К. : Port-Royal, 2001. 594 с.
7. Дикань В. Л. Толстова А. В. Механізм державного регулювання відтворення та розвитку економіки України в ринкових умовах. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2021-2022. № 76-77. С. 5-12.
8. Бобровська О. Ю. Механізм відтворення технічних ресурсів підприємств у процесі їх функціонування. Науковий погляд: економіка та управління. 2021. № 4. С. 35-41.

9. Задоя А. О. Холод С. Б. Екстенсивне та інтенсивне відтворення: співвідношення факторів економічного зростання. Нобелівський вісник. 2021. № 1. С. 35-43.

10. Хуторської П. О. Відтворення економічних ресурсів підприємств в умовах економічної кризи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2014. Вип. 8(6). С. 124-127.

11. Вагонова О. Г., Беклешов Д. О. Фактори інноваційного відтворення основних засобів підприємства в сучасних умовах. Економічний вісник Дніпровської політехніки. 2020. № 3. С. 160-175.

12. Горкавий В. К., Карповець О. М. Методологічні засади аналізу наявності і відтворення основних засобів. Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки. 2013. № 3. С. 79-86.

13. Смєсова В. Л. Розвиток системи відтворення економічних відносин: еволюція економічних поглядів. Проблеми системного підходу в економіці. 2020. Вип. 4. С. 16-22.

14. Гут Л. В., Воліхова А. В. Наукові засади функціонування та відтворення аграрних підприємств у ринкових умовах. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2015. Вип. 13(2). С. 60-63.

15. Олійник Є. В. Роль макроекономічних чинників у процесах відтворення основних засобів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. 2015. Вип. 13(4). С. 50-53.

16. Кулаковська Т. А., Духова О. М. Оцінка ефективності використання та відтворення основних фондів підприємств: методичний аспект. Причорноморські економічні студії. 2018. Вип. 25. С. 47-52.

17. Мариненко Н. Ю., Крамар І. Ю. Розвиток теоретичних основ функціонування економічних систем у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. Сучасні соціально-економічні проблеми теорії та практики розвитку економічних систем: колективна монографія. Тернопіль : ФОП Осадца Ю.В., 2016. С. 19-31.

18. Король М. М. Генезис і еволюція кейнсової теорії та кейнсіанства, їх впливна становлення та розвиток науково-кадрового потенціалу. Економіка. Управління. Інновації. Вип. № 2 (10). 2013. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_2_41.

19. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії : підручник. Київ : Знання, 2007. 878 с.

References

1. Heiets', V.M. (2003), *Ekonomika Ukrainy: stratehiia i polityka dovhostrokovoho rozvytku* [Economy of Ukraine: strategy and policy of long-term development], In-t ekon. prohnozuvannia, Feniks, Kyiv, Ukraine.
2. Zhulavs'kyj, A.Yu. and Kobushko Ya.V. (2011), "Factors of reproduction of the investment potential of the region", *Ekonomichnyj prostir*, vol. 45, pp. 64-74.
3. Nersesian, H.A. (2011), "Post-classical theories of social reproduction: the crisis of economic thought through the prism of mechanisms and modes of transformed forms", *Visn. NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*, vol. 2, pp. 96-102.
4. Kudinova, A.V. (2014), "Social reproduction: basic theories and models", *Ekonomika ta pidpriemnytstvo : zb. nauk. pr. molodykh uchenykh ta aspirantiv. DVNZ KNEU*, vol. 33, pp. 15-25.
5. Broadberry, S. and O'Rourke, K.H. (2010), *The Cambridge Economic History of Modern Europe 1870 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
6. Smit, A. (2001), *Dobrobut natsij. Doslidzhennia pro pryrodu ta prychyny dobrobutu natsij* [Welfare of nations. An Inquiry into the Nature and Causes of the Welfare of Nations], Port-Royal, Kyiv, Ukraine.
7. Dykan', V.L. and Tolstova, A.V. (2021-2022), "The mechanism of state regulation of reproduction and development of the economy of Ukraine in market conditions", *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, vol. 76-77, pp. 5-12.
8. Bobrovs'ka, O.Yu. (2021), "The mechanism of reproduction of technical resources of enterprises in the process of their functioning", *Naukovyj pohliad: ekonomika ta upravlinnia*, vol. 4, pp. 35-41.
9. Zadoia, A.O. and Kholod, S.B. (2021), "Extensive and intensive reproduction: ratio of factors of economic growth", *Nobelivs'kyj visnyk*, vol. 1, pp. 35-43.
10. Khutors'koj, P.O. (2014), "Reproduction of economic resources of enterprises in conditions of economic crisis", *Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriia : Ekonomichni nauky*, vol. 8 (6), pp. 124-127.
11. Vahonova, O.H. and Bieklieshov, D.O. (2020), "Factors of innovative reproduction of the company's fixed assets in modern conditions", *Ekonomichnyj visnyk Dniprovs'koi politekhniky*, vol. 3, pp. 160-175.

12. Horkavyj, V.K. and Karpovets', O.M. (2013), "Methodological principles of analysis of the availability and reproduction of fixed assets", Visnyk KhNAU. Seriiia : Ekonomichni nauky, vol. 3, pp. 79-86.
13. Smiesova, V.L. (2020), "Development of the system of reproduction of economic relations: evolution of economic views", Problemy systemnoho pidkhotu v ekonomitsi, vol. 4, pp. 16-22.
14. Hut, L.V. and Volikhova, A.V. (2015), "Scientific principles of functioning and reproduction of agricultural enterprises in market conditions", Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Ekonomichni nauky, vol. 13 (2), pp. 60-63.
15. Olijnyk, Ye.V. (2015), "The role of macroeconomic factors in the processes of reproduction of fixed assets", Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Ekonomichni nauky, vol. 13 (4), pp. 50-53.
16. Kulakovs'ka, T.A. and Dukhova, O.M. (2018), "Evaluation of the effectiveness of the use and reproduction of fixed assets of enterprises: methodical aspect", Prychornomors'ki ekonomichni studii, vol. 25, pp. 47-52.
17. Marynenko, N.Yu. and Kramar, I.Yu. (2016), "Development of the theoretical foundations of the functioning of economic systems in the second half of the 20th century - at the beginning of the 21st century", Suchasni sotsial'no-ekonomichni problemy teorii ta praktyky rozvytku ekonomichnykh system [Modern socio-economic problems of the theory and practice of the development of economic systems], FOP Osadtsa Yu.V., Ternopil', Ukraine, pp. 19-31.
18. Korol', M. M. (2013), "The genesis and evolution of Keynesian theory and Keynesianism, their influential formation and development of scientific and personnel potential", Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsii, vol. 2 (10), available at: (http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_2_41Accessed 05 Aug 2024).
19. Chukhno, A.A. Yukhymenko, P.I. and Leonenko, P.M. (2007), Suchasni ekonomichni teorii [Modern economic theories], Znannia, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 13.08.2024 р.